

ĐẠI HỌC QUỐC GIA HÀ NỘI
TRƯỜNG ĐẠI HỌC KHOA HỌC XÃ HỘI VÀ NHÂN VĂN

===*===**

Vũ Việt Bằng

NGHIÊN CỨU TÁC PHẨM
“HỒ THƯỢNG THƯ GIA LỄ”

LUẬN ÁN TIẾN SĨ HÁN NÔM

HÀ NỘI, 2019

ĐẠI HỌC QUỐC GIA HÀ NỘI
TRƯỜNG ĐẠI HỌC KHOA HỌC XÃ HỘI VÀ NHÂN VĂN

===*===**

Vũ Việt Bằng

NGHIÊN CỨU TÁC PHẨM
“HỒ THƯỢNG THƯ GIA LỄ”

Chuyên ngành: HÁN NÔM

Mã số: 62 22 01 04

LUẬN ÁN TIẾN SĨ HÁN NÔM

NGƯỜI HƯỚNG DẪN KHOA HỌC: PGS.TS. TRỊNH KHẮC MẠNH

HÀ NỘI, 2019

LỜI CAM ĐOAN

Tôi xin cam đoan:

- Luận án Tiến sĩ này là kết quả nghiên cứu của riêng tôi dưới sự hướng dẫn của PGS.TS. Trịnh Khắc Mạnh, chưa từng được công bố trong các công trình nghiên cứu của ai khác.
- Luận án đã được tiến hành nghiên cứu một cách nghiêm túc, cầu thị.
- Kết quả nghiên cứu của các nhà nghiên cứu khác đã được tiếp thu chân thực, cân trọng trong luận án.

Tác giả

Vũ Việt Bằng

LỜI CẢM ƠN

Trong thời gian học tập và thực hiện Luận án, nghiên cứu sinh đã nhận được sự giúp đỡ, động viên của thầy cô, gia đình và bạn bè, nhân đây:

Xin trân trọng cảm ơn PGS.TS. Trịnh Khắc Mạnh đã tận tình hướng dẫn thực hiện Luận án.

Xin trân trọng cảm ơn thầy cô giáo Bộ môn Hán Nôm, Khoa Văn học, Trường Đại học Khoa học xã hội và Nhân văn, Đại học Quốc gia Hà Nội, đã tận tình hướng dẫn trong thời gian học tập tại trường.

Xin trân trọng cảm ơn Lãnh đạo, đồng nghiệp VNCHN đã quan tâm tạo điều kiện, động viên trong quá trình học tập và thực hiện Luận án.

Xin trân trọng cảm ơn gia đình và bạn bè đã luôn đồng hành trong suốt thời gian qua.

Nghiên cứu sinh

Vũ Việt Bằng

BẢNG VIẾT TẮT

Nhà xuất bản	: Nxb
Trang	: tr.
Viện Nghiên cứu Hán Nôm	: VNCHN

MỤC LỤC

MỤC LỤC.....	1
MỞ ĐẦU	4
1. Lý do nghiên cứu	4
2. Đối tượng và phạm vi nghiên cứu	5
3. Cơ sở lý thuyết và phương pháp nghiên cứu.....	6
4. Mục tiêu nghiên cứu	8
5. Đóng góp của luận án	9
6. Bố cục luận án.....	10
Chương I	
TỔNG QUAN TÌNH HÌNH NGHIÊN CỨU LIÊN QUAN ĐẾN ĐỀ TÀI.....	11
1.1. Khái niệm “gia lễ”	11
1.2. Tình hình nghiên cứu gia lễ Việt Nam	14
1.2.1. Nghiên cứu hiện thực gia lễ.....	14
1.2.1.1. Gia lễ là đối tượng nghiên cứu độc lập.....	14
1.2.1.2. Gia lễ là thành phần trong phong tục tập quán.....	28
1.2.2. Phiên dịch tác phẩm gia lễ Hán Nôm sang chữ Quốc ngữ.....	30
1.3. Nghiên cứu có liên quan đến <i>Hồ Thượng thư gia lễ</i>	32
1.3.1. Nghiên cứu tác giả <i>Hồ Sĩ Dương</i>	32
1.3.2. Nghiên cứu tác phẩm <i>Hồ Thượng thư gia lễ</i>	33
1.4. Một số nhận xét về nghiên cứu gia lễ và <i>Hồ Thượng thư gia lễ</i>	34
1.5. Định hướng nghiên cứu của đề tài luận án	36
TIỂU KẾT.....	37
Chương II	
TÁC GIẢ VÀ VĂN BẢN TÁC PHẨM <i>HỒ THƯỢNG THƯ GIA LỄ</i>	38
2.1. Tác giả <i>Hồ Sĩ Dương</i> (1622 – 1682).....	38
2.1.1. Thân thế	39
2.1.2. Sự nghiệp.....	41
2.1.2.1. Thi đỗ Tiến sĩ khoa Nhâm Thìn (1652).....	41
2.1.2.2. Làm quan <i>Thượng thư</i>	41
2.1.2.3. Trước tác văn học, lịch sử, văn hóa	43
2.1.3. Một số nhận xét chung về tác giả <i>Hồ Sĩ Dương</i>	45
2.2. Tác phẩm <i>Hồ Thượng thư gia lễ</i>	47
2.2.1. Quá trình hình thành tác phẩm.....	47
2.2.1.1. Ý tưởng biên soạn gia lễ vào sau năm 1638.....	47
2.2.1.2. Hoàn thành tác phẩm gia lễ vào sau năm 1676	48
2.2.2. Nhan đề tác phẩm.....	50

2.2.2.1. Nhan đề riêng “Gia lễ Quốc ngữ quyền chi Thượng” và “Gia lễ vấn đáp quyền chi Hạ”	50
2.2.2.2. Nhan đề chung “Hồ Thượng thư gia lễ”	52
2. 3. Văn bản Hồ Thượng thư gia lễ	53
2.3.1. Khảo tả văn bản.....	53
2.3.1.1. Bản khắc in Vĩnh Hựu thứ 5 (1739), AB.592.....	53
2.3.1.2. Bản khắc in Vĩnh Hựu thứ 5 (1739), lưu tại Quỳnh Đôi.....	55
2.3.1.3. Bản khắc in Cảnh Hưng thứ 28 (1767), AB.175.....	56
2.3.1.4. Bản tuyển tập, kí hiệu A.279	57
2.3.2. Khảo dị và xác định thiện bản.....	59
2.3.3. Đặc điểm bản khắc in xã hội hóa Vĩnh Hựu và Cảnh Hưng.....	61
2.3.3.1. Hình thức văn bản	61
2.3.3.2. Kết cấu “Quốc ngữ giải” và lời tựa của Chu Bá Đương.....	62
2.3.3.3. Kết cấu “Gia lễ Quốc ngữ quyền chi Thượng”	67
2.3.3.4. Kết cấu “Gia lễ vấn đáp quyền chi Hạ”	70
TIỂU KẾT.....	73
Chương III	
HỒ THƯỢNG THƯ GIA LỄ TRONG SỰ HÌNH THÀNH THƯ TỊCH GIA LỄ VIỆT NAM.....	75
3.1. Hệ thống thư tịch gia lễ Việt Nam.....	75
3.2. Giới thiệu nội dung Hồ Thượng thư gia lễ	79
3.2.1. Gia lễ Quốc ngữ quyền chi Thượng (Gia lễ Quốc ngữ).....	79
3.2.1.1. Mục đích “báo hiếu” và “cho kẻ hậu học dễ xem”	79
3.2.1.2. Biên soạn nghi tiết tang tế bằng chữ Nôm	82
3.2.2. Gia lễ vấn đáp quyền chi Hạ (Gia lễ vấn đáp).....	85
3.2.2.1. Mục đích “Dẫn viện chứng cứ”	86
3.2.2.2. Hình thành tác phẩm luận giải nghi tiết tang tế.....	86
3.3. Tính kế thừa và khởi phát của Hồ Thượng thư gia lễ	90
3.3.1. Từ Gia lễ tiếp kính đến Hồ Thượng thư gia lễ.....	90
3.3.1.1. Gia lễ tiếp kính hướng dẫn thực hành chế độ tang phục	90
3.3.1.2. Gia lễ Quốc ngữ hướng dẫn thực hành nghi tiết.....	95
3.3.2. Từ Hồ Thượng thư gia lễ đến hệ thống thư tịch gia lễ	97
3.3.2.1. Từ Gia lễ Quốc ngữ đến thư tịch hướng dẫn thực hành gia lễ.....	97
3.3.2.2. Từ Gia lễ vấn đáp đến thư tịch lý luận nghi tiết gia lễ	102
TIỂU KẾT.....	104
Chương IV	
HỒ THƯỢNG THƯ GIA LỄ TRONG SỰ TIẾP BIẾN GIA LỄ NHO GIÁO Ở VIỆT NAM.....	106

4.1. Hồ Thượng thư gia lễ và thực tiễn gia lễ trước thế kỷ XX	106
4.1.1. Trước khi Hồ Thượng thư gia lễ ra đời	107
4.1.1.1. Gia lễ tập tục trước thời Lý	107
4.1.1.2. Gia lễ Phật giáo thời Lý - Trần.....	108
4.1.1.3. Pháp định gia lễ Nho giáo thời Lê sơ	111
4.1.2. Sau khi Hồ Thượng thư gia lễ ra đời.....	113
4.1.2.1. Gia lễ Nho giáo thời Lê Trung hưng.....	113
4.1.2.2. Gia lễ Nho giáo cuối thời Lê Trung hưng đến cuối thời Nguyễn	117
4.2. Tiếp biến gia lễ Nho giáo nhìn từ Gia lễ Quốc ngữ.....	121
4.2.1. Văn bản gia lễ Trung Quốc ở Việt Nam.....	122
4.2.1.1. Văn Công gia lễ của Chu Hy.....	122
4.2.1.2. Văn Công gia lễ nghi tiết của Khâu Tuấn, Dương Thận	124
4.2.2. Tiếp biến Văn Công gia lễ nghi tiết trong Gia lễ Quốc ngữ.....	128
4.2.2.1. Phi mô phỏng cấu trúc tác phẩm	128
4.2.2.2. Mô phỏng bộ phận chế độ nghi tiết.....	129
4.3. Tiếp biến gia lễ Nho giáo nhìn từ Gia lễ văn đáp	135
4.3.1. Điều kiện kinh tế và xã hội của người Việt	136
4.3.2. Nhận thức văn hóa gia lễ của người Việt.....	139
TIÊU KẾT.....	146
KẾT LUẬN.....	147
DANH MỤC CÔNG TRÌNH KHOA HỌC CỦA TÁC GIẢ LIÊN QUAN ĐẾN LUẬN ÁN.....	151
TÀI LIỆU THAM KHẢO	152
PHỤ LỤC.....	162
Phụ lục 1:	
Thuật ngữ gia lễ xuất hiện trong <i>Hồ Thượng thư gia lễ</i>	1
Phụ lục 2:	
Văn bản <i>Hồ Thượng thư gia lễ</i> , kí hiệu AB.592, Viện Nghiên cứu Hán Nôm	7

MỞ ĐẦU

1. Lý do nghiên cứu

Gia lễ Việt Nam chỉ toàn bộ hoạt động lễ nghi thực hành trong phạm vi gia đình dòng họ. Cuối thế kỷ XVII, gia lễ trở thành một trong những công cụ để nhà nước phong kiến Việt Nam thúc đẩy nâng cao đạo đức xã hội, hỗ trợ tư pháp Nho giáo. Trong cải tạo đời sống phong tục, so với công cụ pháp lệnh văn hóa mà nhà Lê ban hành mang tính bó buộc một chiều, thì thư tịch gia lễ là công cụ đột phá nhờ mang tính gợi mở và tương tác hai chiều nên được mọi tầng lớp tiếp nhận một cách tự giác. Trong bối cảnh thời đại Nho giáo, đội ngũ Nho sĩ đủ mạnh là lực lượng cải tạo xã hội, thư tịch gia lễ là công cụ hay phương tiện thực hiện, những yếu tố đó đã thúc đẩy gia lễ của người Việt có cuộc cải biến toàn diện, từ gia lễ tập tục Phật giáo (thời Lý - Trần) sang gia lễ tập tục Nho giáo (thời Hậu Lê). Cuộc cải biến gia lễ thời Lê Trung hưng đã tạo nên hiệu ứng hai chiều, phía quản lý nhà nước thông qua gia lễ để củng cố địa vị Nho giáo, phía tín ngưỡng gia lễ thông qua chủ trương hướng dẫn thực hành gia lễ của triều đình phong kiến mà được nghi tiết hóa.

Hồ Thượng thư gia lễ của Hồ Sĩ Dương (1622 - 1682) là một trong những trước tác đóng vai trò làm công cụ nòng cốt trong lần cải biến gia lễ theo hướng Nho giáo thời Lê Trung hưng. Tác phẩm còn có vị trí tiền đề hình thành chuỗi tác phẩm gia lễ sau này, từ đó ảnh hưởng sâu rộng và toàn diện đến đời sống phong tục tín ngưỡng của người Việt trước thế kỷ XX. Tính đột phá và lan tỏa của *Hồ Thượng thư gia lễ* có được, trước nhất vì kế thừa truyền thống, hợp thời đại và mang tính thực dụng; tiếp đó là vì hướng ứng xử có trách nhiệm của một nhà Nho quan chức trước bối cảnh văn hóa nước nhà thường xuyên tương tác với văn hóa ngoại lai.

Nghiên cứu gia lễ Việt Nam được triển khai ở cả hai khía cạnh, một là nghiên cứu thực tế đời sống gia lễ, hai là nghiên cứu thư tịch gia lễ. Từ thập kỷ đầu đến nửa đầu thập kỷ 80 của thế kỷ XX, nghiên cứu gia lễ đã đạt được thành tựu đáng kể ở khía cạnh nghiên cứu thực tế gia lễ. Trong khi đó, nghiên cứu lịch đại chưa được chú trọng đúng mức, nên phương thức nghiên cứu văn hiến lịch sử chưa có điều kiện triển khai. Từ nửa cuối thập kỷ 80 của thế kỷ XX đến nay, do nhu cầu thực tiễn xã hội, đồng thời

phương pháp nghiên cứu khoa học phát triển, gia lễ được nghiên cứu từ lịch đại đến đồng đại với nhiều góc nhìn như văn bản học, dân tộc học,... qua đó, phương thức nghiên cứu văn hiến lịch sử và khía cạnh nghiên cứu thư tịch gia lễ lịch đại có cơ hội khởi sắc. Tuy nhiên, đối với nghiên cứu một tác phẩm nòng cốt như *Hồ Thượng thư gia lễ*, đến nay mới được công bố bản dịch và bước đầu khảo cứu văn bản, chưa khai thác sâu về văn bản học cũng như giá trị lịch sử, văn hóa của tác phẩm.

Trong bối cảnh hội nhập, Việt Nam nhận được nhiều cơ hội phát triển, nhưng cũng đứng trước không ít thách thức, trong đó có thách thức trên bình diện văn hóa: một mặt, văn hóa quốc gia dân tộc được tiếp xúc các giá trị tiên bộ; nhưng mặt khác, lại đứng trước nguy cơ tha hóa. Vì vậy nghiên cứu gia lễ, trường hợp tác phẩm *Hồ Thượng thư gia lễ* không chỉ có giá trị lý luận mà còn thiết thực đối với thực tiễn văn hóa nước nhà. Trước nhất, việc nghiên cứu như vậy có thể giải quyết một số vấn đề có ý nghĩa đối với gia lễ người Việt, như vấn đề minh định khái niệm gia lễ Việt Nam, lịch sử gia lễ Việt Nam, hay vấn đề nhân tố Trung Quốc trong lịch sử và không gian gia lễ Việt Nam, tiếp đó là nhìn từ kinh nghiệm lịch sử góp phần xây dựng văn hóa gia lễ truyền thống, hiện đại và phát triển.

Vì những lý do nêu trên, chúng tôi tiếp cận tác phẩm *Hồ Thượng thư gia lễ* từ góc nhìn văn bản học và nghiên cứu liên ngành. Mục tiêu của nghiên cứu là phân tích văn bản, nội dung tác phẩm trong các mối liên hệ hữu quan để nhìn nhận vai trò tác phẩm trong gia lễ lịch đại. Luận án hướng tới mục đích góp phần tiếp cận gia lễ đồng đại từ cái nhìn tham chiếu, giúp ích xây dựng đời sống phong tục gia lễ phù hợp với yêu cầu bối cảnh văn hóa truyền thống, hiện đại và phát triển.

2. Đối tượng và phạm vi nghiên cứu

Với đề tài “Nghiên cứu tác phẩm “*Hồ Thượng thư gia lễ*”, Luận án có thể được triển khai theo nhiều hướng khác nhau, như triển khai theo hướng nghiên cứu văn bản tác phẩm, hoặc theo hướng nghiên cứu nội dung tác phẩm. Tuy nhiên, để có cái nhìn cơ bản về văn bản tác phẩm, đồng thời hướng đến phân tích giá trị văn bản tác phẩm, lấy đó làm nền tảng thực hiện các hướng nghiên cứu tiếp theo, chúng tôi lựa chọn hướng nghiên cứu lấy nghiên cứu văn bản học làm trọng tâm và khai thác nội dung